

ПРИМЕЋЕНА УМЕТНОСТ КОД СРБА ПОД ТУРЦИМА

I

После пада српских земаља под Турке, не престаје да и даље живи примењена уметност код Срба. У првим тренуцима опустошења земље, Срби — мајстори се повлаче у Угарску и настављају да раде. Док становништво у материјалном погледу стоји доста лоше, црква је у могућности да поручује поједине значајније предмете и да у извесном смислу постане мецена појединих уметничких занатлија. За манастир Раваницу непознати мајстор израђује сребрну тамјаницу, у облику навикуне, у „славном граду Смедереву“ 1523. године, како на њој пише.¹ Петар Смедеревац из Бечкерека окива јеванђеље владике Максима Бранковића за манастир Крушедол,² Кондо Вук ради такође оков за витовничко четворојеванђеље, као и рипиде за манастир Дечане,³ а Дмитар из Липове, по наруџбини шишатовачких калуђера, израђује кивот на коме се укрштају различити утицаји, приспели са разних страна.⁴ Митрополит новобродски Виктор поклања Студеници једну сребрну, позлаћену чашу у спомен на старца Петронија,⁵ а митрополит Симеон рашки и митрополит Никанор поклањају манастирима крстове оковане у сребрне окове.⁶ Дрвени делови крста на којима су приказани Христови празници, у фином плитком рељефу, убедљиво говоре да се уметност није угасила.⁷

Обнова Пећке патријаршије доприноси да се новим интензитетом обнављају и цркве које су за време велике најезде Турака биле опустошене. На место старих и разрушених подижу се нове, снабдевају се златним и сребрним иконама и јеванђељима, скупоценим

¹ Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, 104, сл. 40.

² Иста, н. д., 105, 105—109, сл. 51.

³ Иста, н. д., 110—115.

⁴ Иста, н. д., 115—117.

⁵ Иста, н. д., 79, 139, 152.

⁶ Иста, н. д., 72.

⁷ Б. Радојковић, *Једна непозната група дрвених крстова са рељефима празника*, Зборник Музеја примењене уметности 5., Београд 1961.

дрвеним крстовима; израђују се врата и хороси од дрвета интарзирани са кости; певнице и налоњи се украшавају разним декоративним мотивима чије је порекло, често, и у турској уметности.⁸

Али истовремено се не заборављају ни давно прошли стилови, тако да се још увек израђују скупоцене сребрне кадионице у облику готских грађевина, ручне кадионице чији заклопци подсећају на готске куле, кивоти дарохранилнице као мале цркве и параклиси са истакнутим куполама на којима се срећемо са турским мотивима, византијском орнаментиком и готским пластичним украсима.⁹ Сви ти предмети XVI века представљају ипак један стил који се развија и добија свој успон последњих година XVI и почетком XVII века.

Мајстори стављају потписе на своје радове, а учени монаси допуњавају их разним старим црквеним песмама и молитвама које треба да самом предмету даду и посебно верско обележје.

Турски путописци, као и западни посланици који пролазе српским земљама, говоре о томе како изгледа народ, а какве изгледају цркве.¹⁰ Говорећи о накиту овога доба, скоро су једнодушни да је накит веома прост, израђен од обичног стакла које треба да дочара драги камен, од неплеменитих метала, са много парица и других украсних јевтиних стварчица. Насупрот накиту, када описују поједине цркве и манастире, путописци се задржавају на бљештавости украса, на сребрним оковима икона и јеванђеља; на великим стадима оваца и бројним манастирским братствима.¹¹ Евлија Челебија покушава и да процени једно јеванђеље са скупим оковима и каже да вреди преко педесет хиљада турских акчи.¹² Сви ти описи потврђују да су се цркве и манастири брзо опорављали и да су имали велике економске могућности, па су зато могли и да поручују и ангажују мајсторе за своје радове. Занимљив је опис како је митрополит херцеговачки, а потоњи патријарх пећки Саватије подигао и украсио Пивски манастир.¹³ На место старе цркве, он је подигао нову и дао темеље њеној ризници: књиге, окове јеванђеља, црквене одежде и низ других предмета потребних за богослужење и украшавање цркве.¹⁴ Низ мајстора XVII века запошљава се на црквеним пословима. Лаза из Београда ради за фрушкогорске манастире, али и за манастир Дечани. Недељко из Ђирповца израђује крст и кивот.¹⁶ Мајстор Пера Лазаревић окува једно јеванђеље за манастир Пиву.¹⁷

⁸ В. Хан, *Интарзија на подручју Пећке патријаршије XVI—XVIII века*, Нови Сад 1966.

⁹ В. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, 90—96.

¹⁰ Исто.

¹¹ Иста, н. д., 80.

¹² Исто.

¹³ В. Радојковић, *Ризница Пивског манастира*, Старине Црне Горе 1, Цетиње 1963, 50—51.

¹⁴ Исто.

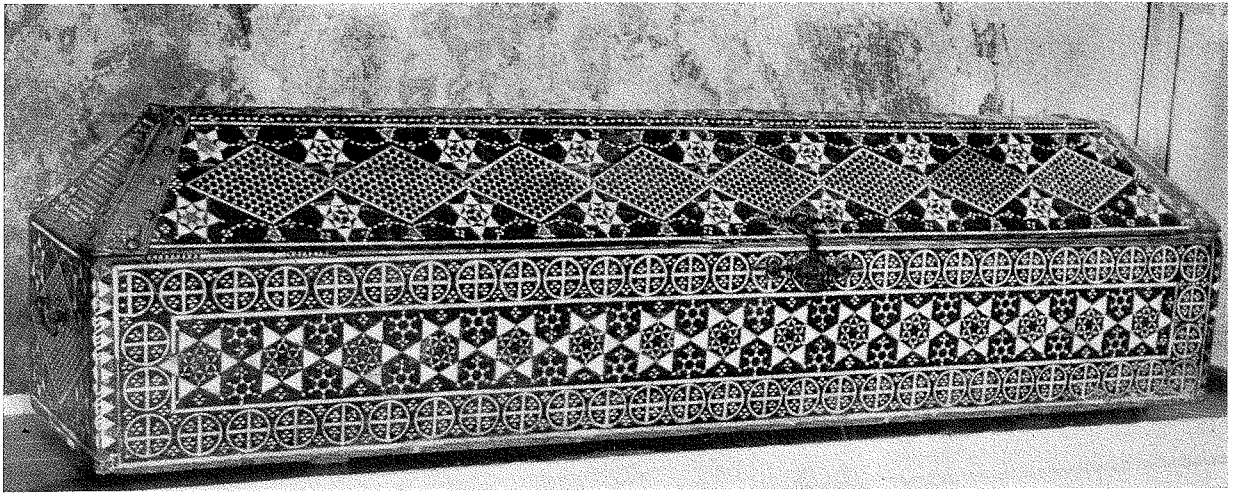
¹⁵ Иста, *Српско златарство XVI и XVII века*, 133—134.

¹⁶ Иста, н. д., 146—148.

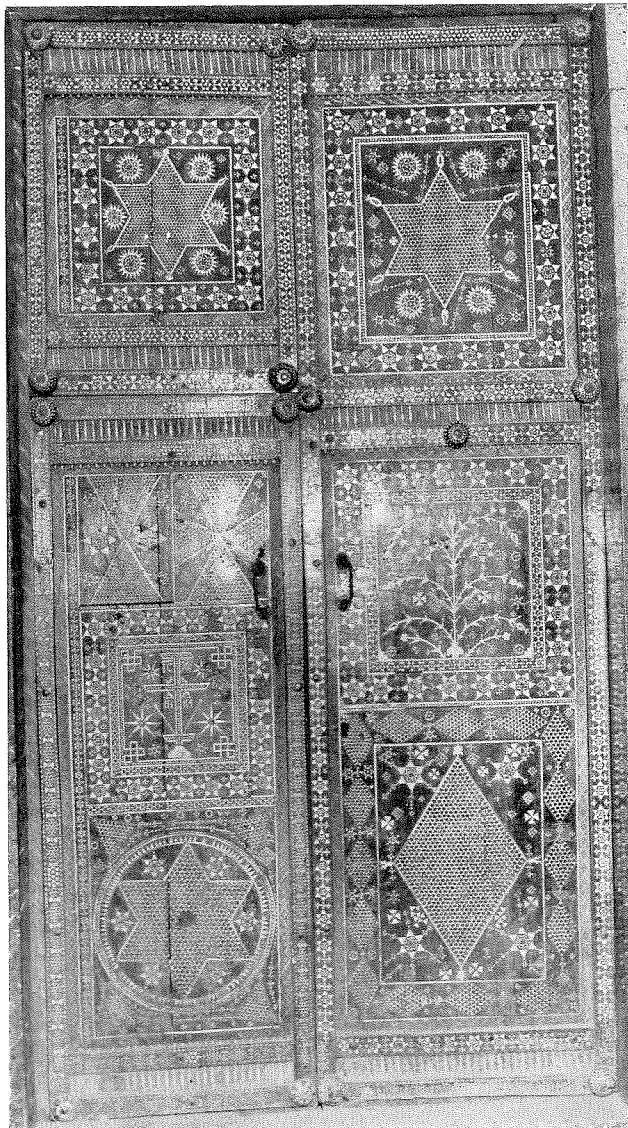
¹⁷ Иста, *Ризница Пивског манастира*, 59.

ОКОВ ЗА ЕВАНЂЕЉЕ ВЛАДИКЕ МАКСИМА
Рад златара Петра Смедеревца, 1514. године

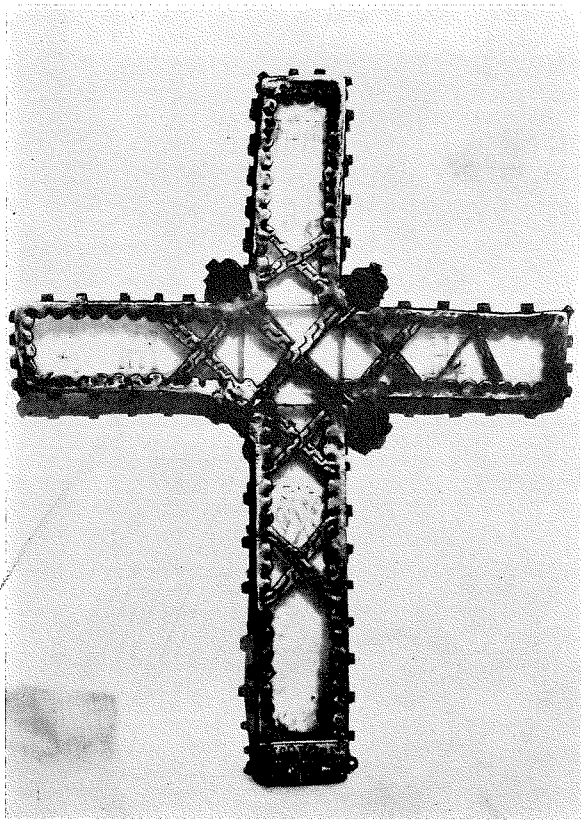
БИВОТ СТЕФАНА ПРВОВЕНЧАНОГ
 Рад мајстора Антонија, 1608. године
 (Ризница манастира Студенице)

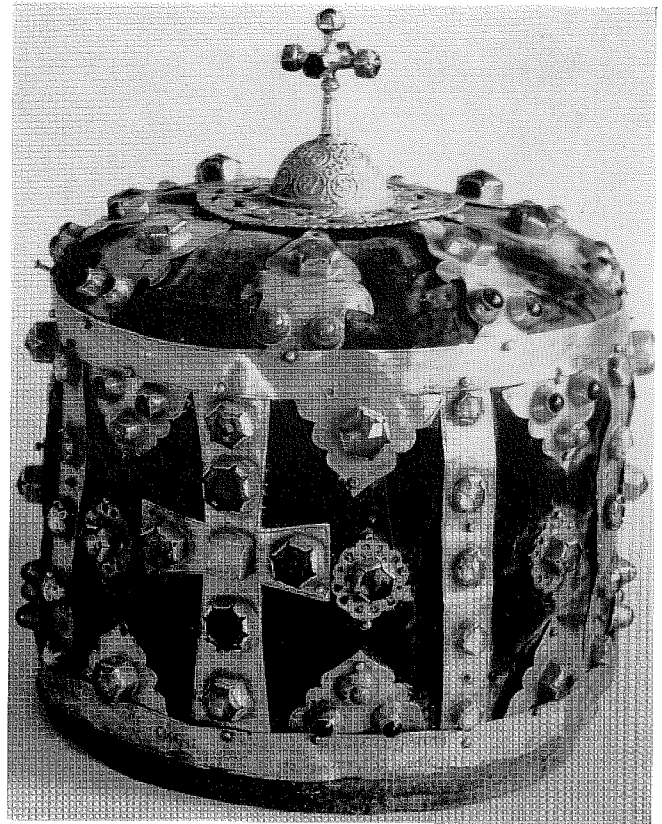
ВРАТА У ЦРКВИ МАНАСТИРА МОРАЧЕ,
 XVII ВЕК

РИПИДА
 Рад златара Кондо Вука, 1570. године

КРСТ ИЗ МАНАСТИРА САВИНЕ

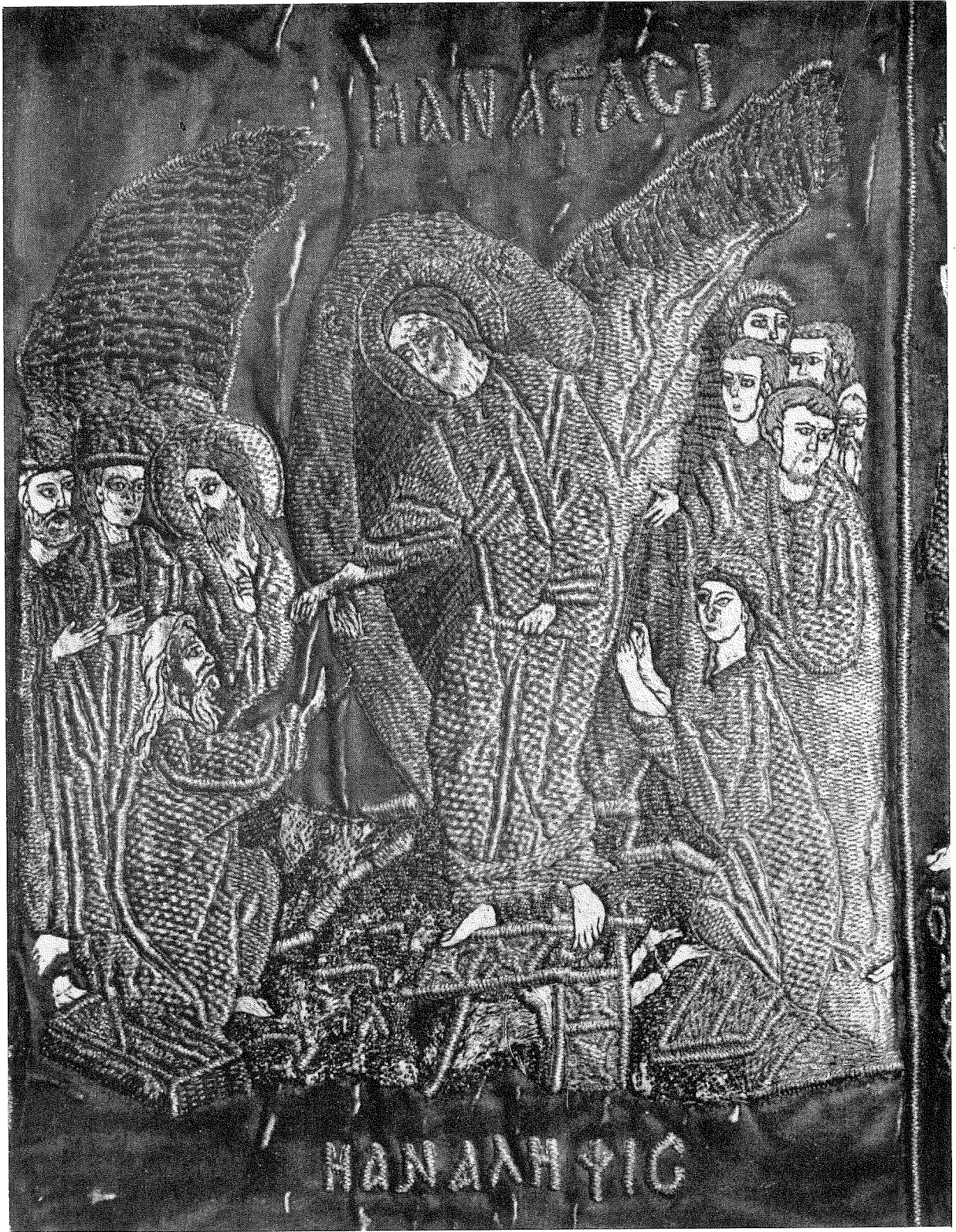

МИТРА

Рад Андре из Рисна, XVII век

ПОЗЛАБЕНА ПАНАГИЈА, XVI ВЕК
(Ризница манастира Дечана)

КАТАПЕТАЗМА МОНАХИЊЕ АГНИЈЕ, XVI ВЕК
(Музеј Српске православне цркве у Београду)

Лука из Бипровца ради читав низ чаша од сребра на којима су приказани апостоли и Христос и продаје те своје радове црквама и манастирима.¹⁸ Вук из Бечкерека окива и поправља окове јеванђеља,¹⁹ Урош, Буро и Павле Чајничани раде за низ манастира и цркава: за Тројицу пјеваљску, Цетињски манастир, манастир Рачу на Дрини.²⁰ Читава група сарајевских златара израђује предмете за обновљене цркве и манастире.²¹ Нешко Пролимлековић из Пожаревца ради за манастир Требиње и Дечане,²² Иван Милић из Чајничка израђује предмете за манастир Студеницу.²³

Хороси од дрвета украшавају цркве уместо ранијих бронзаних свећњака. Да би изгледали што сјајније, сликају се на њима разни декоративни мотиви који су везани за турску уметност.²⁴ Уместо скупоцених камења од полудрагог камења, мајстори у кости режу мале енколпије које по својој једноставности и уметничким квалитетима нимало не изостају за скупоценим радовима средњовековних мајстора. Књиге се повезују у кожне повезе на које се утискују поједине композиције везане за живот Христов или су на њима допојасни портрети јеванђелиста и светаца.²⁵

Резбарене двери, крстови престоци и ручни, налоњи, певнице и други предмети од дрвета израђују се за цркве.²⁶ Стилски дуборез је дубоко везан за старе традиције, иако се већ крајем XVI а посебно у XVII веку све више осећају утицаји турске уметности, тако да турски преплет, наутове грачанице и вреже, руми орнаменат, постепено добијају све значајније место у раду дуборезаца, златара и осталих уметничких занатлија.

Седамдесетих година XVII века у целој српској примењеној уметности појављује се као мотив цвет лале који и до тада није био непознат, али у ово време мотиви лала скоро експанзивно захтевају све гране уметничких заната, да заједно са другим флоралним декоративним мотивима потпуно потисну фигуралну композицију која се све више схематизује. Уместо високог рељефа на златарским и дуборезачким радовима, све се више иде ка површинском цртежу, а српске штампане књиге са својим илустрацијама постепено постају приручници мајсторима када треба да обраде неку композицију. Понекад слаби цртачи, не познавајући довољно технике, служећи се старим калупима и узорима, мајстори дају слабе копије ранијих бриљантних дела, стално кружећи у зачараном кругу старих узора

¹⁸ Иста, *Српско златарство XVI и XVII века*, 148.

¹⁹ Иста, н. д., 109—110.

²⁰ Иста, *Tri zlatara iz Čajniča*, *Naše Starine* 5, Sarajevo 1958, 63—67.

²¹ Иста, *Српско златарство XVI и XVII века*, 141—146.

²² Иста, н. д., 135—138.

²³ Иста, н. д., 139—140.

²⁴ Иста, *Турско-персијски утицаји на српске уметничке занате XVI и XVII века*, Зборник за ликовне уметности 1, Нови Сад, 135.

²⁵ З. Јанц, *Иконографске композиције на кожним повезима српске ћириличке књиге*, Зборник за ликовне уметности 3, Нови Сад 1968, 207—214.

²⁶ М. Боровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез*, Београд 1963.

које више нису могли да схвате и довољно добро репродукују. Крај XVII века значи и крај старог српског златарства, дубореза и илуминираних рукописа, који постепено изумиру под новим условима живота и новим уметничким тежњама које доноси почетак XVIII века.

II

После пада наших јужних области под Турке, уметници, тражећи боље услове живота и рада, прелазе у Деспотовину или одлазе ван земље. Падом Деспотовине ситуација се прилично мења, нестаје богатих и моћних наручиоца, улогу донатора преузима ситније племство и свештенство. Губећи самосталност, црква задржава извесне привилегије које јој дозвољавају да настави старе уметничке традиције. Доласком Турака она успева да одржи доста од некадашњег сјаја, о чему сведоче путници који пролазе кроз наше крајеве.²⁷ У периоду до обнове Пећке патријаршије поред не ретких изношења из земље разних уметничких предмета, нашим манастирима стижу и значајни поклони, најчешће из Русије, Влашке и Молдавије, међу којима и црквени везови.²⁸ Неки од ових значајних предмета сачувани су и до данас. За време турске владавине, нарочито у XVII веку, има историјских података о доношењу у српске земље, разних културних предмета, па и везова из Италије, рађених „alla greca“, или „alla greca serviana“.²⁹ Прилив ових предмета је последица у то време јако изражене активности католичке цркве на унијаћењу православних на Балкану.

Уметницима често служе као узор предмети настали током XIV века. Везови се и даље раде у духу византијске иконографије, под осетним монашким утицајем из Свете Горе, као и елементима карактеристичним за италокритске мајсторе. Старе иконографске теме на црквеном уметничком везу постају сложеније, а јављају се и нове представе, које се на неким предметима у XVII веку неуобичајено компонују. У избору орнаменталног украса омиљена је комбинација биљних и геометријских елемената, а чест је и чисто геометријски преплет. На фигуралним представама наилазимо на карактеристичне диспропорције, током XVII века фигуре постају изразито површинске, неприродних ставова и покрета. На везовима су често наведена имена донатора који нису увек са наше територије, али су најчешће нашег порекла. На неким везеним предметима сигнирани су мајстори, међу којима има свештених лица.

²⁷ *Starine X Zagreb* 1878, 207. *Rad JAZU LXXXIV*, 52, М. Димић, *Три француска путописца*, Годишњица Николе Чупића књ. XLIX, Београд 1940, 99 и 114.

²⁸ Д. Стојановић, *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Београд 1959, 8—10.

²⁹ Иста, нав. дело, 10.

Најбројнији међу сачуваним црквеним везовима овог периода су епитрахиљи, на којима је примењено више типова композиције. На епитрахиљу из манастира св. Тројице код Пљеваља, рађеном у другој половини XV века, одржава се традиционална композиција допојасних светитеља у кружним медаљонима, која се током времена дегенерише, што показују епитрахиљи с краја XVI века из манастира Дечана и Студенице.³⁰ На епитрахиљима су најчешће светитељи постављени под лукове аркада, што је честа појава у ово време и у суседним земљама. Један од најзначајнијих представника на овај начин конципираних епитрахиља је епитрахиљ из манастира Хиландара из XV века. Карактеристични представници ове групе у XVI веку су епитрахиљи из Цетињског манастира и из Шишатовца. Епитрахиљ Јелене Црнојевић, рађен 1553. године, приказује допојасне портрете светитеља у правоугаоним медаљонима.³¹ Нису ретки у суседним земљама епитрахиљи са представом празника, док је у нашој земљи сачуван само један епитрахиљ овог типа, високих уметничких квалитета, који припада стваралаштву XV века.³²

Најстарија сачувана митра код нас је из XV века. Једна је од ретких предмета ове врсте, а сигурно најлепша, украшена са много мере. Поклон је Катарине, Кантакузине, жене грофа Улриха Цељског, Београдској митрополији.³³

Ризница св. Климента у Охриду сачувала је извештан број црквених везова, углавном делова црквене одеће, насталих током XV и у XVI веку.³⁴ Може се претпоставити да су ту и рађени, с обзиром на извесне повластице које је уживала Охридска архиепископија до обнове Пећке патријаршије.

Пример репрезентативне везилске делатности под Турцима представља катапетазма монахиње Агније, која је припадала манастиру Беочину, рађена у XVI веку.³⁵ У погледу третмана композиције и обраде фигура, на њој је осетан утицај иконописа.

Из XVII века је сачувано неколико значајних аера. У Београду је радио аер за манастир Милешеву, дијак Георгије 1660. године.³⁶ Он има занимљиву композициону схему и начин рада карактеристичан за овај период. На њему је међу именима донатора наведено и једно муслиманско име, чиме се потврђују запажања неких путника, који су у ово време пролазили кроз наше крајеве, обилазили манастире и цркве, констатујући да их дарује и муслиманско становништво.³⁷

³⁰ Иста, нав. дело, сл. 32 и 38.

³¹ Два последња епитрахиља се налазе у Музеју Српске православне цркве у Београду.

³² До краја другог светског рата се налазио у манастиру Крушедолу, сада у Музеју Српске православне цркве у Београду.

³³ Чува се у Музеју Српске православне цркве у Београду.

³⁴ Сада се налазе у Народном музеју у Охриду.

³⁵ Д. Стојановић, *Катапетазма монахиње Агније*, Зборник Музеја примењене уметности, 6—7 Београд 1960—61, 57—75.

³⁶ Налази се у ризници Цетињског манастира.

³⁷ Rad JAZU LVI, 214, Starine X, Zagreb 1878, 207.

Током XVII века интензитет уметничког стваралаштва опада, што је често последица губљења директне везе са уметничким узорима. Већим делом не прелазе ниво занатског рада. Црквене везове из овог периода у највећем броју чувају ризнице црногорских манастира.